

MANTIQ GREEK MENURUT PANDANGAN AL-IMAM AL-GHAZZALI (M. 505 H./ 1111 M.)

oleh
Mohd Fauzi bin Hamat

Abstract

This article discusses al-Ghazzali's point of view, a great Muslim thinker, on logic (Mantiq). Ghazzali's general opinion on Mantiq is discussed as well on his observation to Mantiq role in human knowledge.

Pendahuluan

Sebagaimana yang diketahui umum bahawa disiplin *Mantiq* merupakan sebahagian daripada disiplin ilmu yang telah diperkenalkan oleh tokoh-tokoh pemikir Greek seperti Socrates (469-399 S.M), Plato 427-347 S.M) dan juga Aristotle (384-322 S.M)¹. Ia juga dikenali sebagai sebahagian daripada disiplin ilmu orang-orang terdahulu ('*ulum al-'awa'il*)². *Mantiq* telah berpindah ke Dunia Islam melalui aktiviti penterjemahan yang mendapat sokongan kuat dari pemerintah kerajaan Abbasiyyah. Selain dari faktor penterjemahan, kejayaan *Mantiq* menguasai pemikiran orang-orang Islam juga bergantung kepada sumbangan yang telah diberikan oleh beberapa tokoh ulama Islam terkenal seperti al-Kindi (m. 260 H./ 873 M.), al-Farabi (m. 339 H./ 950 M.), Ibn Sina (m. 428 H./ 1036 M.), Ibn Rusyd (m. 595 H./ 1198 M.) dan juga al-Ghazzali.

Tokoh-tokoh di atas telah berusaha menyebarkan disiplin ini melalui kegiatan pengajaran dan juga penghasilan karya-karya ilmiah dalam bidang *Mantiq*. Karya-karya mereka kekal menjadi rujukan para pengkaji sehingga kini. Artikel ini akan

¹Aristotle adalah tokoh pemikir Greek yang bertanggungjawab menyusun kaedah-kaedah *Mantiq* secara kemaskini bertujuan untuk menyanggah aliran pemikiran Sofist (*Sufsata'iyun*) yang menyesatkan. Lihat, (Al-Shahrastani, Muhammad Ibn 'Abd al-Karim, *al-Milal Wa al-Nihal*, Kaherah Matba'ah Mustafa al-Babiyy al-Halabiyy Wa Awiaduh, j.2, 1976, h. 119.)

²Istilah '*ulum al-'awa'il*' ini adalah satu istilah yang biasa digunakan oleh kebanyakan penulis Islam bagi merujuk kepada semua disiplin ilmu yang telah menyerap masuk ke dalam persekitaran keilmuan Islam (pemikiran Islam) melalui pengaruh karya-karya ulama yang dceduk dari karya-karya Greek atau orang-orang terdahulu samada secara langsung ataupun sebaliknya. Lihat, ('Abd al-Rahman Badawi, Dr., *al-Turath al-Yunaniyy Fi al-Hadarah al-Islamiyyah*, Kaherah, 1946, h.123.)

cuba mengupas tentang kedudukan *Mantiq* menurut salah seorang daripada tokoh terkenal yang telah berjasa besar dalam mengenengahkan *hikmat* silam peninggalan tamadun Greek ini dalam disiplin ilmu Islam, khususnya pada kurun kelima dan keenam hijrah. Tokoh yang dimaksudkan ialah al-Imam al-Ghazzali.

Al-Imam al-Ghazzali Dan Karya *Mantiqnya*

Al-Imam Ghazzali merupakan antara tokoh *encyclopedic* Islam terkenal yang telah dilahirkan pada tahun 450 H./ 1058 M.³ di sebuah kampung bernama *Ghazzalah*. Kampung ini terletak di pinggir kota kecil bernama *Tus* dalam wilayah Khurasan di utara Iran⁴. Nama penuh beliau ialah Abu Hamid, Muhammad Ibn Muhammad Ibn Muhammad Ibn Ahmad al-Ghazzali.⁵ Memandangkan sumbangannya yang besar kepada perkembangan pemikiran Islam, beliau telah digelar dengan *hujjat al-Islam*⁶.

Terdapat kalangan sarjana yang menyatakan bahawa beliau mempelajari *Mantiq*, di samping ilmu-ilmu pengetahuan yang lain daripada Diya' al-Din Abi al-Ma'ali al-Juwayni. Beliau menjadi murid kepada tokoh yang lebih popular dengan gelaran, al-Imam al-Haramayn ini di Naysabur ketika berusia 23 tahun.⁷

Setelah mahir dengan ilmu ini, beliau terlibat secara langsung dalam aktiviti pengajaran *Mantiq*. Al-Imam al-Ghazzali mengajarkan disiplin ini dan juga ilmu-ilmu lain kepada para mahasiswa yang menuntut di Institut Pengajian *al-Nizamiyyah* di Baghdad. Al-Imam al-Ghazzali telah menjadi tenaga pengajar penting di Institut ini selama lima tahun, iaitu bermula dari tahun 484 H./ 1091 M. sehinggalah beliau mengambil keputusan meletakkan jawatannya sebagai tenaga pengajar di Institut tersebut bagi menjalani kehidupan sebagai seorang sufi pada tahun 488 H./ 1095 M.⁸

Al-Ghazzali sebenarnya bukanlah tergolong dari kalangan yang mendokongi Falsafah, sebagaimana al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina dan lain-lain. Namun

³Al-Subki, 'Abd al-Wahhab Ibn Taqiyy al-Din, *Tabaqat al-Syafi'iyah al-Kubra*, Kaherah, Matba'ah al-Husayniyyah, j. 4, h. 102.

⁴Ibn Khallikan, Ahmad Ibn Muhammad, *Wafayat al-A'yan Wa Anba' Abna' al-Zaman*. Beirut, Dar al-Thaqafah, j.4, 1977., h. 216.

⁵*Ibid.*, al-Subki, *Op.cit.*, h. 101. Lihat juga, *Encyclopaedia Of Religion And Ethic*, ed. James Hastings, Edinburgh, vol. III, 1912, h.326.

⁶Ibn Khallikan, *Ibid.*

⁷Lihat, Sidik bin Hj. Baba, *Riwayat Hidup al-Imam al-Ghazzali*, Koleksi Kertas Kerja Seminar al-Imam al-Ghazzali Dan Sumbangannya, Kuala Lumpur, 1988, h. 4.

⁸Ibn Khallikan, *Op.cit.*, h. 217.

demikian, beliau telah memberi sumbangan yang besar dalam perkembangan pengajian *Mantiq* (salah satu cabang ilmu yang menjadi pengantar terpenting kepada Falsafah) di Dunia Islam. Sebagai seorang tokoh pemikir dan *hujjat al-Islam*, beliau telah menghasilkan banyak karya-karya ilmiah dalam bidang ilmu pengetahuan. Antara karya-karya beliau yang menyentuh bidang *Mantiq* samada secara langsung atau pun tidak ialah:

1. *Mi'yar al-'Ilm.*⁹

Karyanya ini adalah merupakan karya terunggul beliau dalam bidang *Mantiq*. Ia telah ditulis bagi menjelaskan komitmen beliau terhadap *Mantiq* sebagai satu neraca ukuran bagi ilmu pengetahuan. Melalui penghasilan karya ini, beliau berusaha untuk menjadikan *Mantiq* sebagai neraca ukuran (*mi'yar*) bagi ilmu pengetahuan.¹⁰

Menurut Dr. Sulayman Dunya, kitab ini pada asalnya merupakan satu bahagian daripada kitab "*Tahafut al-Falasifah*", namun peredaran zaman telah menyebabkan ia terpisah dari kitab asalnya.¹¹

2. *Mihak al-Nazar.*¹²

3. *al-Mustasfa Min 'Ilm al-Usul.*

Tidak dinafikan bahawa kitab ini lebih membicarakan '*Ilm Usul al-Fiqh*. Walau bagaimanapun, beliau telah memperkenalkan mukadimah *Mantiq* di dalamnya sebagai pengantar atau pembuka tirai bagi '*Ilm Usul al-Fiqh*. Kitab *al-Mustasfa* merupakan percubaan pertama beliau untuk mendekatkan antara *Mantiq*, yang telah ditolak oleh sebahagian ulama sebelumnya dengan disiplin-disiplin ilmu Islam melalui pengadunan disiplin tersebut dengan '*Ilm Usul al-Fiqh*.

4. *Maqasid al-Falasifah.*¹³

Kitab ini telah ditulis pada tahun 487 H/ 1094 M. Ia mengandungi ringkasan secara menyeluruh dan jelas berhubung dengan teori-teori Falsafah seperti yang digambarkan oleh al-Farabi dan Ibn Sina. Beliau secara jelas menyatakan bahawa

⁹*Ibid.* h. 218. Lihat juga tulisan Ibrahim Madkur, *al-Ghazzali al-Faylasuf*, dalam *Abu Hamid al-Ghazzali Fi al-Dhikra al-Mi'awiyah Li al-Tasfi'ah Li Miladih*, Damsyiq, 1961, h. 214.

¹⁰Al-Ghazzali, Abu, Hamid. *Mi'yar al-'Ilm Fi al-Mantiq*, Beirut, 1990. h. 222.

¹¹Lihat ulasan Dr. Sulayman Dunya terhadap kitab *Tahafut al-Falasifah*, dalam (Al-Ghazzali, Abu Hamid, *Tahafut al-Falasifah*, Kaherah, 1987, h. 87.)

¹²Ibn Khallikan, *Op.cit.*, h. 218.

¹³*Ibid.*

ilmu pengetahuan ahli-ahli Falsafah terbahagi kepada empat bahagian, iaitu Geometri (ilmu pasti), *Mantiq* (logik) kosmologi (ilmu tabi'i) dan teologi (ilmu ketuhanan).¹⁴ Melalui kitab ini, al-Imam mengkritik dan membatalkan tujuan-tujuan ahli Falsafah dengan menggunakan *Mantiq*.¹⁵

Karyanya ini telah diringkas oleh Abu al-'Abbas Ahmad Ibn Muhammad al-Ishbiliy (m. 651 H./1253 M.) dan juga Abu al-Walid, Muhammad Ibn Ahmad Ibn Rushd (m. 595 H./1198 M.). Sementara ulasannya pula telah dibuat oleh Abu al-Hasan Ibn 'Abd al-'Aziz al-Fihri (m. 776 H./1374 M.). Sulayman Ibn Dawud al-Gharnati (m. 832 H./1428 M) pula, terlibat secara langsung menyunting karyanya ini.

5. *Asas al-Qiyas*.

Karyanya ini sukar untuk dikesan. Walau bagaimanapun, ia telah disebut oleh beliau di dalam *al-Mustasfa*. Ia dikarang oleh beliau bertujuan untuk menjelaskan masalah-masalah yang berhubung dengan penggunaan qias (*al-Qiyas*).¹⁶

6. *Mi'yar al-'Uqul (Ukuran Akal)*.¹⁷

Berdasarkan kepada huraian di atas, kita menyimpulkan bahawa al-Imam merupakan seorang tokoh ulama Islam yang telah banyak menghasilkan karya ilmiah berhubung dengan bidang *Mantiq*. Karyanya telah dijadikan sebagai sebahagian daripada rujukan para pengkaji bagi menilai pendangannya tentang disiplin *Mantiq*.

Mantiq Menurut al-Imam al-Ghazali

Berdasarkan kepada huraian di atas, ternyata bahawa al-Imam al-Ghazzali telah menunjukkan sikap keterbukaan bagi mendekati disiplin *Mantiq*. Beliau secara terbuka menerima *Mantiq* dengan anggapan bahawa ia adalah alat bagi semua ilmu pengetahuan. Beberapa karya yang dihasilkannya adalah bertujuan untuk menjelaskan kedudukan ini kepada masyarakat di zamannya yang sebahagiannya memandang jijik terhadap warisan peninggalan Aristotle ini.

¹⁴Lihat, *Maqasid*., h. 6. Lihat juga, 'Adil Zabub, *Al-Imam Dan Metodologi Kajiannya*, ter. Osman bin Haji Khalid, DBP, Kuala Lumpur, 1993, h. 29.

¹⁵Nu'aym, Muhammad al-Sayyid dan Hijazai, 'Iwad Allad Jad, Dr., *Fi al-Falsafah al-Islamiyyah Wa Silatuha Bi al-Falsafah al-Yunaniyyah*, Kaherah. Dar al-Taba'ah al-Muhammadiyyah, 1959. h. 296.

¹⁶lihat, Mohd Nor bin Ngah, *Hasil Karya Dan Penulisan*, Koleksi Kertas Kerja Seminar al-Imam Dan Sumbangannya, Kuala Lumpur, 1988, h. 522.)

¹⁷*Ibid.*, h. 526.

Adalah diakui bahawa *Mantiq* adalah sebahagian dari ilmu-ilmu Falsafah, disamping Geometri dan Aritmetik, ilmu ketuhanan (*al-ilahiyyat*) dan ilmu tabi'i (*al-tabi'iyyat*). Namun al-Imam al-Ghazzali telah menunjukkan sikap positif terhadap disiplin *Mantiq* (khususnya yang tidak bercampur aduk dengan unsur-unsur yang tidak bercanggah dengan ajaran Islam) walau pun beliau telah menolak sebahagian besar dari cabang-cabang Falsafah Greek lainnya. Lantaran itulah beliau turut menyumbang kepada perkembangan *Mantiq* di Dunia Islam khususnya pada peringkat-peringkat awal kehidupannya.

Untuk huraian lanjut tentang pandangan beliau terhadap *Mantiq*, penulis akan merujuk kepada beberapa karya beliau seperti *Maqasid al-Falasifah*, *Tahafut al-Falasifah*, *Mi'yar al-'Ilm* dan *al-Munqidh Min al-Dalal* sebagai landasan utama bagi meninjau sikap beliau terhadap disiplin ini. Di dalam karya-karya tersebut, beliau telah menjelaskan tentang persepsi beliau terhadap *Mantiq* secara umum dan juga menghuraikan peranan *Mantiq* serta nisbah kedudukannya dalam bidang ilmu pengetahuan.

Pandangan Secara Umum.

Al-Imam al-Ghazzali telah mengeluarkan kenyataan umum tentang *Mantiq* menerusi kitabnya *al-Maqasid*. Beliau menjelaskan bahawa kebanyakan kaedah *Mantiq* adalah berasaskan kepada metod yang betul, jarang sekali berlaku kesilapan padanya. Ahli-ahli *Mantiq* hanya bercanggah pendapat dengan para ulama, pembawa panji kebenaran, dari segi peristilahan dan sebutannya sahaja, bukan dari segi pengertian dan maksudnya. Ini kerana tujuan ilmu tersebut adalah untuk memperbetulkan bentuk-bentuk pendalilan. Jika dilihat dari sudut ini, ternyata ia adalah sama dengan apa yang telah dibincangkan oleh semua ahli fikir (*al-nazzar*).¹⁸

Bagi menyokong alasan di atas, beliau menyatakan di dalam *al-Munqidh*, bahawa *Mantiq* adalah ilmu yang dipergunakan oleh golongan *mutakallimin* dan ahli-ahli fikir dalam menegakkan dalil-dalil mereka. Hanya penggunaan nama sahaja yang berbeza menurut istilah masing-masing.¹⁹

Dalam *al-Tahafut* pula, beliau menegaskan bahawa *Mantiq* adalah sebahagian dari ilmu yang dimiliki oleh semua umat manusia, bukan dimonopoli oleh ahli-ahli Falsafah. Mereka hanya memonopoli istilah-istilahnya sahaja.²⁰ Ungkapan "*Mantiq*" yang diperkenalkan oleh mereka adalah sama dengan

¹⁸Al-Ghazzali, *Maqasid*., h. 3.

¹⁹Al-Ghazzali, *al-Munqidh*., h. 18.

²⁰Al-Ghazzali, *Tahafut*., h. 82.

ungkapan-ungkapan seperti (*al-nazar*), (*al-jadal*) atau (*madarik al-'uqul*) yang telah diperkatakan oleh golongan *mutakallimin*. Ahli-ahli Falsafah sengaja mengubah ungkapan tersebut bertujuan untuk mengelirukan kefahaman orang ramai. Mereka mahu orang-orang yang lemah kefahamannya mudah menyangka bahawa *Mantiq* adalah satu ilmu asing yang tidak diketahui oleh golongan *mutakallimin* dan hanya diketahui oleh ahli-ahli Falsafah sahaja.²¹

Al-Imam al-Ghazzali tidak menolak sesuatu disiplin ilmu atas alasan ia bukan dihasilkan oleh umat Islam. Beliau telah menempelak golongan yang menolak *Mantiq* semata-mata kerana pengasasnya bukan terdiri dari kalangan yang beragama Islam. Beliau mengumpamakan hal ini laksana mereka yang menganggap bahawa madu yang diletakkan dalam *mihjamah* (iaitu bekas yang biasanya dikhususkan untuk mengisi darah kotor yang dikeluarkan dari seseorang yang berbekam) adalah kotor, sedangkan ia tetap bersih. Ini kerana bekas tersebut tidak sedikit pun boleh mengubah keadaan madu tersebut. Kalaupun manusia secara tabiinya memandang jijik terhadap madu tersebut, namun ianya tetap bersih kerana bekas tersebut hanya akan menjadi kotor sekiranya ia diisi dengan darah. Sekiranya ia diisi dengan sesuatu yang bersih, ia tetap bersih walaupun mungkin seseorang akan memandang jijik terhadapnya. Mereka senang menerima pendapat yang dikeluarkan oleh seseorang yang betul akidahnya walaupun ada kemungkinan pendapat tersebut adalah tidak betul dan sebaliknya mereka juga senang menolak pendapat yang dikeluarkan oleh seseorang yang rosak akidahnya walaupun pendapat tersebut adalah betul. Mereka mengenali kebenaran melalui seseorang yang menyuarakannya, bukan melalui kebenaran yang diperkatakannya. Inilah kesilapan yang paling nyata.²²

Walaupun al-Imam al-Ghazzali bersikap terbuka terhadap *Mantiq*, namun beliau amat berwaspada dengannya. Ini kerana terbukti bahawa terdapat golongan yang gagal mematuhi kaedah *Mantiq* dalam rangka menegakkan pandangan peribadi. Menerusi kitabnya ini, beliau mengkritik golongan yang telah melencung dari lunsar kebenaran lantaran gagal mematuhi kaedah-kaedah *Mantiq* yang telah ditetapkan oleh para ulama. Beliau mengkritik ahli Falsafah yang gagal menuruti kaedah *Mantiq* yang telah disepakati dalam membahaskan persoalan ketuhanan (*al-ilahiyyat*).

Kritikan ini telah dianggap oleh Ibn Taymiyyah, tokoh terkenal yang mengkritik *Mantiq* Greek, sebagai membuktikan bahawa beliau telah mengubah

²¹ *Ibid.*

²² Al-Ghazzali, *al-Munqidh*, h. 114.

sikapnya terhadap disiplin *Mantiq* yang amat dikaguminya pada peringkat awal kehidupannya.²³

Tidak dinafikan bahawa kritikan beliau terhadap ahli Falsafah di dalam *al-Munqidh* berhubung dengan pemakaian kaedah *Mantiq* yang tidak bertepatan dengan kaedah yang sebenar, menunjukkan adanya tanda-tanda perubahan sikap beliau terhadap *Mantiq*. Namun penulis berpendapat bahawa beliau tetap tidak menolak kaedah-kaedah *Mantiq* itu sendiri di atas sifatnya sebagai suatu kaedah yang baik. Kritiknya hanya ditujukan kepada aspek aplikasi atau pemakaian kaedah-kaedah *Mantiq* (*taḥiq al-qawanin*) yang tidak menepati syarat-syarat yang telah digariskan oleh ulama *Mantiq* itu sendiri. Hal inilah sebenarnya yang berlaku kepada ahli-ahli Falsafah Islam. Kegagalan mereka mematuhi kaedah-kaedah tersebut ketika membicarakan tentang masalah ketuhanan telah menyebabkan timbulnya pelbagai kesesatan dalam masyarakat.

Dari aspek yang lain pula, penulis berpendapat bahawa sekiranya di peringkat akhir kehidupannya beliau menolak *Mantiq* sebagai salah satu cara untuk mencapai *ma'rifah Allah*, namun ini tidak bererti beliau menafikan keperluan *Mantiq* untuk diaplikasikan dalam cawangan-cawangan *ma'rifah* manusia yang lain. Metod *al-Kashf* yang ditemuinya melalui pengamalan kehidupan kesufian mungkin dianggapnya sebagai metod terbaik untuk mencapai *ma'rifah Allah*, namun metod ini mungkin tidak sesuai untuk diaplikasikan dalam cawangan-cawangan *ma'rifah* manusia yang lain.

Berdasarkan kepada beberapa kenyataan beliau dalam karya *Mantiq*nya seperti *Mi'yar al-'Ilm*, *Mihak al-Nazar*, *al-Qistas al-Mustaqim* dan juga *al-Mustasfa*, ternyata bahawa beliau telah menerima *Mantiq* sebagai satu disiplin ilmu yang berfungsi membezakan antara dalil-dalil yang benar dan rosak. Kenyataan beliau di dalam *al-Munqidh*, menunjukkan bahawa beliau bersikap lebih berhati-hati terhadap penggunaan kaedah *Mantiq* yang boleh menyesatkan umat Islam, sebagaimana yang berlaku kepada ahli-ahli Falsafah Islam.

Ini kerana *Mantiq*, di atas sifatnya sebagai satu disiplin penimbang yang bersifat gunaan mungkin akan mendatangkan bahaya kepada masyarakat seandainya ia tidak digunakan dengan baik, iaitu berdasarkan kepada syarat-syarat yang telah digariskan oleh para ulama. Bahaya seperti ini sebenarnya telah menimpa umat Islam apabila tokoh-tokoh Falsafah Islam tidak mematuhi syarat-syarat *al-burhan* dalam membicarakan masalah ketuhanan. Mereka sengaja tidak

²³Lihat mukadimah kitab *Naqd al-Mantiq* yang telah ditulis oleh 'Abd al-Rahman al-Wakil dalam (Ibn Taymiyyah, Ahmad Ibn Abd al-Halim, *Naqd al-Mantiq*, Kaherah, Maktabah al-Sunnah al-Muhammadiyah, 1951, h. 15.)

mempedulikan syarat-syarat tersebut. Faktor inilah yang menyebabkan mereka banyak melakukan kesalahan sehingga menjauhkan mereka dari roh ajaran Islam.²⁴ Walau bagaimana pun sekiranya mereka mematuhi syarat-syarat yang telah ditetapkan oleh ulama, beliau menyeru orang ramai agar menerima dalil-dalil *Mantiq* yang dikemukakan mereka.²⁵

Al-Imam al-Ghazzali menggunakan senjata *Mantiq* untuk menyanggah beberapa aliran pemikiran ahli Falsafah yang dianggapnya bercanggah dengan ajaran Islam. Beliau amat bimbang masyarakat akan terpengaruh dengan aliran tersebut. Ini kerana mungkin terdapat kalangan yang terlalu mengagumi kehalusan kaedah-kaedah *Mantiq* akan menyangka bahawa kekufuran (menurut al-Imam) yang dibawa oleh ahli-ahli Falsafah berkait dengan bidang ketuhanan, diperkuatkan oleh dalil-dalil *Mantiq* tersebut. Sekiranya fenomena ini berlaku, tentu sekali ia akan menjerumuskan mereka ke lembah kekufuran sebelum mereka membuat apa-apa kajian tentang persoalan-persoalan ketuhanan tersebut. Faktor inilah yang mendorong beliau untuk menjadikan *Mantiq* sebagai senjata utama²⁶ bagi menyerang ahli-ahli Falsafah yang menurut pandangannya amat membahayakan agama Islam. Ini kerana karya-karya mereka amat digemari oleh masyarakat Islam pada suatu ketika. Mereka sentiasa bersangka baik terhadap ilmu-ilmu mereka walau pun terdapat antaranya yang jelas bercanggah dengan ajaran Islam.²⁷

Dr. 'Abd al-Sattar ketika mengulas tentang persoalan ini menyatakan bahawa kritikan al-Imam al-Ghazzali tentang sebahagian ahli Falsafah yang gagal mematuhi kaedah *Mantiq* yang diperakui dalam menegakkan fikrah ketuhanan mereka, menunjukkan kecenderungan beliau merendahkan nilai *Mantiq* dari sudut aplikasi atau gunaannya. Ini kerana telah terbukti wujudnya bahaya *Mantiq* dari sudut penggunaan ini. Beliau tetap mengakui tentang kesahihan *Mantiq* itu sendiri, namun beliau ingin memperingatkan masyarakat, khususnya kalangan yang terlalu taksub dengan disiplin ini, bahawa kesesatan akan timbul sekiranya penggunaan

²⁴Al-Ghazzali, *al-Munqidh*, h. 104-105. Lihat juga, Ibn al-'Imad, 'Abd al-Hayy Ibn al-'Imad, *Shadharat al-Dhdhahab Fi Akhbar Man Dhahab*, Kaherah, Maktabah al-Qudsiyy, j. 2, h. 353. Mahmud Qasim, Dr., *Dirasat Fi al-Falsafah al-Islamiyyah*, Kaherah, Dar al-Ma'arif, 1967, h. 152.

²⁵Mahmud Qasim, *Ibid*.

²⁶Walaupun beliau menggunakan *Mantiq* sebagai senjata utama untuk menyerang ahli-ahli Falsafah, namun beliau tetap mengambil bahan-bahannya (*al-madah*) daripada akidah keimanan. Lihat, (Husayn Amin, Dr., *Al-Ghazzali; Faqihan Wa Faylasufan Wa Mutasawwifan*, Baghdad, Matba'ah al-Irshad, 1963, h. 69.)

²⁷*Ibid*, h. 65,

kaedah-kaedah *Mantiq* tidak menepati syarat-syarat yang telah ditetapkan oleh para ulama *Mantiq*.²⁸

Pandangan beliau di atas adalah secocok dengan pandangan 'Abbas 'Aqqad, seorang tokoh pemikir Islam terkenal di zaman moden. Beliau berpendapat bahawa kritikan al-Imam al-Ghazzali, bahkan Ibn Taymiyyah sendiri terhadap *Mantiq* Greek bukan bertujuan untuk meruntuhkan asas-asas binaan *Mantiq* Greek, tetapi untuk memperbetul dan memperbaiki kesilapan yang telah dilakukan oleh individu-individu yang tidak pandai menggunakan kaedah-kaedah *al-qiyas* dan *al-burhan* dengan betul. Kedua-dua mereka bukan bermaksud untuk membuang kaedah-kaedah tersebut yang terdapat dalam disiplin ilmu agama dan keduniaan.²⁹

Pandangan kedua-dua tokoh pemikir Islam di atas menurut kacamata penulis adalah satu pandangan yang tepat. Ini kerana kesesatan yang berlaku hasil dari kegagalan seseorang mematuhi kaedah-kaedah *Mantiq* dalam berhujjah bukan merupakan satu alasan konkrit untuk kita menolak *Mantiq* secara kolektifnya. Kesilapan tersebut mungkin terjadi disebabkan oleh kecenderungan dan keghairahan mereka untuk menegakkan fikrah ketuhanan Greek yang dianggap betul oleh mereka, walau pun dalam rangka menegakkan fikrah tersebut, mereka terpaksa mengorbankan kaedah-kaedah *Mantiq* itu sendiri tanpa disedari oleh mereka.

Hal ini menunjukkan kepada kita bahawa *Mantiq* yang merupakan satu alat berupa metod adalah tidak begitu sesuai untuk digunakan dalam membahaskan persoalan-persoalan yang berkait dengan ketuhanan atau persoalan-persoalan ghaib. Apatah lagi seseorang yang menggunakannya sudah terpengaruh dengan fikrah-fikrah pemikiran yang tertentu. Ibn Khaldun menegaskan di dalam *muqaddimah*nya bahawa pengetahuan tentang hal-hal ketuhanan dan metafizik selamanya tidak akan dapat dicapai melalui penggunaan kaedah dan dalil-dalil *Mantiq*.³⁰

Walau bagaimanapun, sekiranya seseorang mempunyai kepakaran yang tinggi tentang kaedah-kaedah *Mantiq*, tidak mudah terpengaruh dengan fikrah-fikrah yang tertentu dan ikhlas dalam menegakkan kebenaran, beliau sepatutnya

²⁸Muhammad 'Abd al-Sattar, *al-Madrasah al-Salafiyah Wa Mawqif Rijaliha Min al-Mantiq Wa 'Ilm al-Kalam*, Kaherah, Maktabah al-Ansar, t.t., h. 207.

²⁹Al-'Aqqad, 'Abbas Mahmud, *Mawsu'ah 'Abbas al-'Aqqad ; Buhuth Islamiyyah*, Beirut, Dar al-Kitab al-'Arabiyy, j. 5, 1971, h. 859.

³⁰Untuk keterangan lanjut tentang hujjah-hujjah beliau, lihat, Ibn Khaldun, 'Abd al-Rahman bin Khaldun, *Muqaddimah Ibn Khaldun*, Beirut, Dar al-Jil, t.t., h. 571.

digalakkan menggunakan kepakaran tersebut untuk tujuan menegakkan kebenaran dan mematahkan hujjah-hujjah kepalsuan.

Peranan *Mantiq* Menurut al-Imam al-Ghazzali

Pada dasarnya al-Imam al-Ghazzali mengiktiraf peranan utama *Mantiq* dalam mengawasi pemikiran manusia agar mereka dapat menghindarkan diri dari melakukan kesilapan dalam berfikir. Ketika memperkatakan tentang faedah atau kepentingan *Mantiq*, beliau antara lain menyatakan di dalam kitabnya *Mi'yar* bahawa faedah *Mantiq* adalah untuk mengelakkan manusia daripada dikuasai oleh perasaan atau hawa nafsu agar mereka dapat dikuasai oleh akal fikiran mereka sendiri.³¹

Menyentuh tentang peranan *Mantiq*, beliau menyatakan bahawa peraturan-peraturan *Mantiq* adalah bertujuan untuk membezakan antara *al-had* dan *al-qiyas* yang betul dari yang rosak agar terbeza antara ilmu yakin (*'Ilm al-yaqin*) dan kejahilan. Ia seolah-olahnya berfungsi sebagai neraca ukuran bagi semua ilmu pengetahuan. Ilmu pengetahuan adalah penting kepada mereka bagi mencapai kebahagiaan abadi di akhirat kelak.³²

Al-Imam al-Ghazzali lebih cenderung melihat kaedah-kaedah *Mantiq* sebagai suatu neraca ukuran "*Mi'yar*" yang berperanan untuk mengukur antara pandangan yang benar dan yang melencung dari lunas kebenaran. penghasilan karyanya yang terkenal iaitu "*Mi'yar al-'Ilm*" adalah sebenarnya merupakan antara usaha beliau bagi mencapai matlamat tersebut.

Menurut beliau nisbah kedudukan *Mantiq*, sebagai satu ilmu timbangan (*'ilm mi'yariyy*) terhadap dalil-dalil akal adalah laksana kedudukan *'Ilm al-'Arud* terhadap syair-syair Arab atau laksana kedudukan *'Ilm al-Nahw* terhadap *al-i'rab*. Dalil-dalil yang betul dan palsu hanya akan dapat diketahui melalui neraca timbangan *Mantiq*, begitu juga halnya dengan syair-sya'ir. Bait-bait syair yang baik dan yang terpelencong dari neraca ukuran *'arudnya* hanya akan dapat diketahui dengan neraca timbangan *al-'arud*. Kesahihan dan kesilapan *al-i'rab* juga dapat dikesan melalui *'Ilm al-Nahw*.³³

Pandangan beliau berhubung dengan nisbah kedudukan *Mantiq* dalam lapangan ilmu pengetahuan ini sebenarnya telah diperkatakan oleh al-Farabi, Ibn Sina dan juga al-Baghdadi. Al-Baghdadi menyatakan di dalam kitabnya *al-*

³¹Al-Ghazzali, *Mi'yar*: h. 26.

³²Al-Ghazzali, *Maqasid*: h. 6.

³³Al-Ghazzali, *Mi'yar*., h. 21.

Mu'tabar bahawa *Mantiq* adalah merupakan undang-undang untuk pengkajian dan timbangan (*al-'arud*) bagi fikiran manusia.³⁴

Matlamat al-Imam al-Ghazzali untuk menjadikan *Mantiq* sebagai neraca ukuran dan timbangan bagi ilmu pengetahuan telah ditegaskan oleh beliau dalam mukadimah "*Mi'yar*" melalui ungkapan berikut:

*"kami susun kitab ini untuk dijadikan sebagai neraca ukuran (mi'yar) bagi semua pemerhatian dan pengambilan pengajaran, neraca timbangan (mizan) bagi semua kajian dan pemikiran manusia, penggilap minda dan penggembeling kekuatan bagi akal fikiran manusia"*³⁵

Lebih jauh daripada itu, beliau berpendapat bahawa *Mantiq* boleh memainkan peranan penting sebagai neraca timbangan "*Mizan*" bagi ilmu pengetahuan. Neraca timbangan ini telah disifatkannya sebagai neraca timbangan kebenaran (*mawazin al-haq*) atau neraca timbangan bagi *ma'rifah* yang sebenar. Dalam kajian beliau, beliau telah berjaya mengeluarkan terus neraca tersebut dari al-Quran. Neraca timbangan yang terdiri dari *mizan al-ta'adul*, *mizan al-talazum* atau qias syarat yang bersambung (*al-qiyas al-syartiyy al-muttasil*) dan *mizan al-ta'anud* atau qias syarat yang berceraian (*al-qiyas al-syartiyy al-munfasil*) ini, adalah bertepatan dengan syarat-syarat yang telah ditetapkan oleh ulama-ulama *Mantiq*.³⁶

Kesemua neraca timbangan kebenaran yang tidak bercanggah dengan akal manusia ini boleh digunakan untuk menimbang semua pernyataan yang berkait dengan urusan keagamaan (iaitu untuk menentukan samada sesuatu pernyataan tersebut selari dengan ajaran Islam atau pun sebaliknya).³⁷ Selain daripada itu, ia juga boleh digunakan untuk menimbang sesuatu pernyataan yang berkait dengan disiplin-disiplin ilmu seperti Aritmetik, Geometri, Fizik dan sebagainya³⁸. Beliau telah menghuraikan secara terperinci tentang neraca timbangan kebenaran tersebut di dalam kitabnya *al-Qistas al-Mustaqim*.³⁹

³⁴Al-Baghdadi, Abu al-Barakat Ibn 'Ali, *al-Mu'tabar*, Hayderabad, Da'irah al-Ma'arif al-'Uthmaniyyah, j. 1, 1938, h. 4.

³⁵Al-Ghazzali, *Mi'yar*, h. 26.

³⁶Mahmud Qasim, *Op.cit.*, h. 156.

³⁷*Ibid*, h. 152.

³⁸*Ibid*.

³⁹Untuk keterangan lanjut tentang neraca timbangan ini, lihat, al-Ghazzali, Abu Hamid, *al-Qistas al-Mustaqim*, dalam *Majmu'ah Rasa'il al-Imam al-Ghazzali*, Beirut, Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1986, h. 12-42.

Al-Imam al-Ghazzali berhujjah bahawa neraca timbangan kebenaran yang dianggapnya sebagai *al-qistas al-mustaqim*⁴⁰ ini, adalah rakan akrab kepada al-Quran al-Karim sebagaimana yang telah dinyatakan oleh Allah s.w.t. di dalam firmanNya: ⁴¹

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ
بِالْقِسْطِ ... ﴿٢٥﴾

"Demi sesungguhnya! Kami telah mengutus Rasul-rasul Kami dengan membawa bukti-bukti dan mu'jizat yang jelasnyata, dan Kami telah menurunkan bersama-sama mereka kitab suci dan keterangan yang menjadi neraca keadilan, supaya manusia dapat menjalankan keadilan."

Apa yang jelas kepada kita bahawa neraca timbangan kebenaran tersebut, walaupun ia dikeluarkan daripada al-Quran, namun pada hakikatnya ia adalah qias-qias *Mantiq* yang mampu menghasilkan kesimpulan-kesimpulan yang boleh diyakini kesahihannya. Kita tidak menolak kemungkinan bahawa pengeluaran neraca tersebut adalah hasil dari pengetahuan dan pemahaman beliau terhadap metod *al-qiyas* yang menunjangi *Mantiq* Greek. Ini kerana usaha ini tidak dilakukan oleh beliau kecuali pada akhir kurun kelima hijrah iaitu selepas orang-orang Islam mula mempelajari dan mengkaji *Mantiq* Greek.⁴²

Bertitik tolak daripada fikrah inilah beliau telah mengemukakan kenyataan yang lebih tegas dalam mukadimah *Mantiq* yang terdapat di dalam kitabnya *al-Mustasfa* iaitu sesiapa yang tidak mengetahui tentangnya (mukadimah *Mantiq*), maka ilmunya tidak boleh dipercayai.⁴³ Ini adalah berasaskan kepada kedudukan *Mantiq* sebagai salah satu dari metod-metod kajian yang boleh menghasilkan keyakinan dalam semua cabang ilmu pengetahuan manusia. Walau bagaimanapun di peringkat akhir perjalanan hidupnya beliau sendiri menyedari bahawa dalam hal untuk mencapai *ma'rifah* dalaman atau batin, seseorang itu harus menggunakan cara *ma'rifah* yang telah dilalui oleh orang-orang sufi.⁴⁴

⁴⁰ Al-Ghazzali, *al-Qistas al-Mustaqim*, h. 8.

⁴¹ Al-Hadid: 25.

⁴² Lihat keterangan lanjut tentang persoalan ini dalam, Mahmud Qasim, *Dirasat*., h. 152.

⁴³ Al-Ghazzali, *al-Mustasfa Min 'Ilm al-Usul*, Kaherah, Matba'ah al-Amiriyah, j. 1, h. 7.

⁴⁴ Husayn Amin, *Op.cit.*, h. 64.

Kesimpulan

Berdasarkan kepada huraian di atas, dirumuskan bahawa al-Imam al-Ghazzali telah menunjukkan sikap keterbukaan menerima *Mantiq* Greek sebagai satu alat pengukur (*mi'yar*), penimbang (*mizan*) dan penentu kesahihan pandangan (*mihak al-nazar*) bagi ilmu pengetahuan yang dimiliki oleh manusia. Sikap inilah yang mendorong beliau untuk mendekati hikmat sivil ini dengan beberapa disiplin ilmu Islam, khususnya '*Ilm Usul al-Fiqh* dan '*Ilm al-Kalam*⁴⁵. Walau bagaimanapun, dipenghujung hayatnya beliau kelihatan kurang menghargai lagi warisan yang tidak banyak membantunya dalam menjalani kehidupan sebagai seorang sufi.

⁴⁵Untuk melihat persoalan ini dengan lebih jelas, lihat, Mohd Fauzi bin Hamat, *Pengaruh Mantiq Terhadap Pemikiran Islam*, Disertasi M.A, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 1996.

